

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 121–135

DOI 10.15421/26210404

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.1 (47) «18»:94 (477) «9/14» (092)

Монографія Д. Я. Самоквасова
«Древние города России» (1873 р.)
у світлі критики Ф. І. Леонтовича

В. Я. Яценко

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-8772-6431

Researcher ID: U-2692-2017

yatsvit@gmail.com

Дніпровський національний університет імені

Олеся Гончара

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. *Мета статті:* розглянути і проаналізувати наукову полеміку між Ф. Леонтовичем і Д. Самоквасовим, яка виникла з приводу монографії Д. Самоквасова «Древние города России» (СПб., 1873), рецензію на яку написав Ф. Леонтович. *Методи дослідження:* аналітичний, історичний, біографічний, проблемно-історіографічний, описовий. *Основні результати:* початок науковій полеміці між Д. Самоквасовим і Ф. Леонтовичем, яка виникла з приводу монографії Д. Самоквасова «Древние города России» (СПб., 1873), поклала рецензія, написана Ф. Леонтовичем. На думку рецензента, вчення Д. Самоквасова про історичний розвиток поняття про місто відзначалося плутаниною понять і визначень. Положення автора про історичне походження і роль давньоруських посадів Ф. Леонтович уважав заснованими на невірному осмисленні історичних свідочств, серед причин цього він назвав повне незнайомство з історичними фактами або просте зневажання ними. Першу главу монографії, присвячену визначенню кількості міст Давньої Русі, рецензент уважав кращою частиною роботи, але, на його думку, автор зупинився на півдорозі, оскільки не пояснив, якими саме були ці міста – простими укріпленнями чи укріпленими пунктами народного поселення. Самі ж погляди Д. Самоквасова про час початкового виникнення руських міст і про історичний розвиток народних поселень на Русі, розглянуті в другій главі монографії, без винятку породжували, як уважав Ф. Леонтович, сумніви, незрозуміння і спірні моменти. Рецензент не погоджувався з твердженням автора

про те, що місто було центром єднання общин, і що з його появою почалася перехідна доба між формами родового побуту і общинно-державного. Основну тезу запропонованої Д. Самоквасовим теорії про те, що в домосковський період на Русі повсюди панував міський побут, а сільський почав переважати тільки з XVI ст., Ф. Леонтович оголосив заснованим лише на сумнівних або невірних осмислених історичних свідочствах. Окрім критики основних положень концептуальної схеми Д. Самоквасова, рецензент виклав й власне розуміння цієї теми. У відповідь на рецензію Ф. Леонтовича Д. Самоквасов не погодився з його критикою. Він заявив, що рецензент виявив неухвалю до справжнього змісту монографії і тому навряд чи міг написати ґрунтовну, корисну для науки рецензію. Д. Самоквасов уважав, що його дослідження заслуговує більш ретельного вивчення і більш серйозної і справедливої оцінки. У своїй відповіді Д. Самоквасову Ф. Леонтович піддав критиці його полемічні прийоми і не відмовився від жодного зі своїх критичних зауважень. Своєрідним продовженням цієї наукової дискусії стала монографія Д. Самоквасова «Северянская земля и Северяне по городищам и могильникам», видана у 1908 р. Тридцять років потому дослідник категорично заявив, що ґрунтовно заперечити висновки його теорії неможливо, оскільки вони засновані на беззаперечному фактичному матеріалі. Наукову теорію своїх опонентів Д. Самоквасов назвав бездоказовою. *Практичне значення:* отримані результати можуть бути використані в навчальних курсах та узагальнюючих працях з історії України та її історіографії, особливо з історіографії та історії давньоруського міста. *Оригінальність:* системно та комплексно подана наукова полеміка між Ф. Леонтовичем і Д. Самоквасовим з приводу монографії останнього «Древние города России». *Наукова новизна:* ґрунтовно та максимально всебічно розкрито і проаналізовано наукову полеміку між Ф. Леонтовичем і Д. Самоквасовим з приводу монографії останнього «Древние города России». *Тип статті:* дослідницька.

Ключові слова: давньоруське місто; посад; городище; історіографія; полеміка; рецензія.

Надійшла до редколегії 12.04.2021

Прорецензована 06.05.2021

Рекомендована до друку 14.06.2021

© Яценко В. Я., 2021

Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100403 «Актуальні проблеми цивілізаційного поступу України у новий і новітній час (XIX – початок XXI ст.): історія та історіографія».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 121–135

DOI 10.15421/26210404

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.1 (47) «18»:94 (477) «9/14» (092)

Монографія Д. Я. Самоквасова
«Древние города России» (1873 г.)
в свете критики Ф. И. Леонтовича

В. Я. Яценко

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-8772-6431

Researcher ID: U-2692-2017

yatsvit@gmail.com

Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара

проспект Гагарина, 72, г. Днепро, Украина, 49010

Аннотация. Цель статьи: рассмотреть и проанализировать научную полемику между Ф. Леонтовичем и Д. Самоквасовым, возникшую по поводу монографии Д. Самоквасова «Древние города России» (СПб., 1873), рецензию на которую написал Ф. Леонтович. Методы исследования: аналитический, исторический, биографический, проблемно-историографический, описательный. Основные результаты: начало научной полемики между Д. Самоквасовым и Ф. Леонтовичем, возникшей по поводу монографии Д. Самоквасова «Древние города России» (СПб., 1873), положила рецензия, написанная Ф. Леонтовичем. По мнению рецензента, учение Д. Самоквасова об историческом развитии понятия о городе отличалось путаницей понятий и определений. Положения автора об историческом происхождении и роли древнерусских посадов Ф. Леонтович считал основанными на неверно осмысленных исторических свидетельствах, среди причин этого он назвал полное незнание с историческими фактами или простое пренебрежение ими. Первую главу монографии, посвященную определению количества городов Древней Руси, рецензент считал лучшей частью работы, но, по его мнению, автор остановился на полдороге, так как не объяснил, какими именно были эти города – простыми укреплениями или укрепленными пунктами народного поселения. Сами же взгляды Д. Самоквасова о времени первоначального возникновения русских городов и об историческом развитии народных поселений на Руси, рассмотренные во второй главе монографии, без исключения порождали, как считал Ф. Леонтович, со-

мнения, непонимание и спорные моменты. Рецензент не соглашался с утверждением автора о том, что город был центром единения общин, и что с его появлением началась переходная эпоха между формами родового быта и быта общинно-государственного. Основной тезис предложенной Д. Самоквасовым теории о том, что в домосковский период на Руси везде господствовал городской быт, а сельский быт начал преобладать только с XVI в., Ф. Леонтович объявил основанным лишь на сомнительных или неверно понятых исторических свидетельствах. Кроме критики основных положений концептуальной схемы Д. Самоквасова, рецензент изложил и собственное понимание этой темы. В ответе на рецензию Ф. Леонтовича Д. Самоквасов не согласился с его критикой. Он заявил, что рецензент проявил невнимание к настоящему содержанию монографии и потому вряд ли мог написать основательную, полезную для науки рецензию. Д. Самоквасов считал, что его исследование заслуживает более тщательного изучения и более серьезной и справедливой оценки. В своем ответе Д. Самоквасову Ф. Леонтович подверг критике его полемические приемы и не отказался ни от одного из своих критических замечаний. Свообразным продолжением этой научной дискуссии стала монография Д. Самоквасова «Северянская земля и Северяне по городищам и могильникам», изданная в 1908 г. Спустя тридцать лет исследователь категорически заявил, что основательно опровергнуть выводы его теории невозможно, так как они основаны на неопровержимом фактическом материале. Научную теорию своих оппонентов Д. Самоквасов назвал бездоказательной. Практическое значение: полученные результаты могут быть использованы в учебных курсах и обобщающих трудах по истории Украины и её историографии, особенно по истории и историографии древнерусского города. Оригинальность: системно и комплексно дана научная полемика между Ф. Леонтовичем и Д. Самоквасовым по поводу монографии последнего «Древние города России». Научная новизна: основательно и максимально всесторонне раскрыта и проанализирована научная полемика между Ф. Леонтовичем и Д. Самоквасовым по поводу монографии последнего «Древние города России». Тип статьи: исследовательская.

Ключевые слова: древнерусский город, посад, городище, историография, полемика, рецензия.

Поступила в редколлегию 12.04.2021

Прорецензирована 06.05.2021

Рекомендована в печать 14.06.2021

© Яценко В. Я., 2021

Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0119U100403 «Актуальные проблемы цивилизационного развития Украины в новое и новейшее время (XIX – начало XXI вв.): история и историография».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 121–135

DOI 10.15421/26210404

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 70.A25

The monograph by D. Y. Samokvasov
«Ancient towns of Russia» (1873) in
the light of criticism of F. I. Leontovich

V. Y. Yatsenko

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000-0002-8772-6431

Researcher ID: U-2692-2017

yatsvit@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University
 72, Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The purpose of the article:* to analyze the scientific controversy between F. Leontovich and D. Samokvasov, which arose on the monograph of D. Samokvasov «Ancient cities of Russia» (St. Petersburg, 1873). *Research methods:* analytical, historical, biographical, problematic-historiographic, descriptive. Main results: the beginning of the scientific controversy between D. Samokvasov and F. Leontovich, which arose over D. Samokvasov's monograph «Ancient Cities of Russia» (St. Petersburg, 1873), was laid by a review written by F. Leontovich. According to the reviewer, D. Samokvasov's doctrine of the historical development of the concept of the city was marked by confusion of concepts and definitions. F. Leontovich considered the author's position on the historical origin and role of ancient Russian positions to be based on incorrectly interpreted historical evidence. Among the reasons he named complete ignorance of historical facts or simple disregard of them. The reviewer considered the first chapter of the monograph devoted to determining the number of towns in Ancient Russia the best part of the work, but, in his opinion, the author stopped halfway, he did not explain exactly what these cities were – simple fortifications or fortified points of people's settlement. D. Samokvasov's own views on the time of the initial emergence of cities and on the historical development of popular settlements in Russia, considered in the second chapter of the monograph, without exception, generated, as F. Leontovich believed, doubts, misunderstandings and controversial points. The reviewer did not agree with the

author's statement that the city was a center of community unity, and that with its appearance began a transitional period between the forms of patrimonial way of life and community-state life. The main thesis proposed by D. Samokvasov's theory that in the pre-Moscow period in Russia urban life prevailed everywhere, and rural began to prevail only in the 16th century, F. Leontovich declared to be based only on questionable or misunderstood historical evidences. In addition to criticism of the main provisions of D. Samokvasov's conceptual scheme, the reviewer presented his own understanding of this topic. In response to the review by F. Leontovich, D. Samokvasov did not agree with his criticism. He stated that the reviewer had neglected the true content of the monograph and therefore could hardly write a thorough, useful scientific review. D. Samokvasov believed that his research deserved a more thorough study and more serious and just estimation. In his reply to D. Samokvasov F. Leontovich criticized his polemic tricks and did not reject any of his critical remarks. The original continuation of this scientific discussion was the monograph by D. Samokvasov «Severian Land and Severians on the Towns and Burial Grounds», published in 1908. After thirty years the researcher categorically declared that it is impossible to refute fundamentally the conclusions of his theory, because they are based on irrefutable factual material. D. Samokvasov called the scientific theory of his opponents unsubstantiated. *Practical significance:* the received results can be used in training courses and generalizing works on the history of Ukraine and its historiography, especially on the historiography and history of the ancient Russian city. *Originality:* scientific polemic between F. Leontovich and D. Samokvasov concerning the monography «Ancient cities of Russia» is systemized and analyzed. *Scientific novelty:* the scientific polemic between F. Leontovich and D. Samokvasov concerning the monography «Ancient cities of Russia» is thoroughly and as much as possible comprehensively opened and analyzed. *Type of article:* research article.

Keywords: Ancient Russian town; Ancient Russian land; Ancient settlement; Historiography; Polemics; Review.

Received 12.04.2021

Reviewed 06.05.2021

Accepted 14.06.2021

© Yatsenko V. Y., 2021

The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100403 «Issues of the day of civilization advancement of Ukraine in new and newest time (XIX is beginning of XXI of century): history and historiography».

Постановка проблеми. В історіографії давньоруського міста XIX – початку XX ст. монографія Дмитра Яковича Самоквасова «Древние города России», видана у Санкт-Петербурзі у 1873 р., стала помітним явищем і до того ж вагомим аргументом у тривалій декілька десятиліть суперечці щодо природи слов'янських городищ ранньодержавного періоду, започаткованій ще на початку 20-х рр. XIX ст. З. Доленгою-Ходаковським. За визначенням останнього, названий тип поселень визнавався язичницькими святилищами. Д. Я. Самоквасов доводив переважно житловий і військово-оборонний характер городищ, висунувши власну теорію походження і розвитку міст на Русі. Оригінальність і незвичність його поглядів з даного питання, частина яких не витримала пізніше перевірку часом, відразу ж викликала неоднозначну реакцію наукової спільноти, свідченням чого стала поява цілої низки рецензій та критичних відгуків Ф. І. Леонтовича, І. Є. Забєліна, М. М. Ковалевського, Д. І. Багалія, Л. Нідерле та ін. Як вважає сучасний дослідник наукової творчості Д. Я. Самоквасова О. М. Голотвін, найбільш широку й ґрунтовну з численних рецензій на працю науковця підготував Ф. І. Леонтович (Голотвін, А. Н., 2014, с. 153), і саме вона викликала гостру полеміку між автором та рецензентом, розтягнувшись у часі, по суті, майже на третину століття. Її розгляд дозволить повніше представити і розкрити як історіографію давньоруського міста XIX – початку XX ст., так і цю дуже непросту сторінку наукових біографій двох знаних в той час науковців – Д. Я. Самоквасова і Ф. І. Леонтовича.

Мета статті – розглянути і проаналізувати наукову полеміку між двома науковцями, яка виникла з приводу монографії Д. Я. Самоквасова «Древние города России» (СПб., 1873), рецензію на яку написав Ф. І. Леонтович.

Історіографія теми, по суті, була започаткована самими головними учасниками цієї події. Історіографічні сюжети містяться у відповіді Ф. І. Леонтовича на заперечення його рецензії Д. Я. Самоквасова (Леонтович, Ф., 1877). І, зрозуміло, сам автор монографії «Древние города России», як безпосередньо зацікавлена особа, уважно і ретельно відстежував реакцію наукової громадськості на свою книгу. Перш за все це простежується у відповідях Д. Я. Самоквасова на критику його головного опонента (Самоквасов, Д., 1877а; Самоквасов, Д., 1877б). Гострі, різкі (найчастіше) оцінки і висновки рецензента досить болісно сприймалися дослідником давньоруських міст. У працях Д. Я. Самоквасова звернення до цієї теми і, відповідно, її історіографічний аспект простежується з 70-х рр. XIX по перше десятиліття XX ст. (Самоквасов, Д., 1908). Певну історіографічну цінність мають згадки та

оціночні судження про цю полеміку між двома дослідниками у працях інших науковців того часу (Самоквасов, Д., 1877б, с. 255, 306). Це можна визначити як перший період історіографії даної теми. У радянський період ця тема зацікавленості у істориків не викликала. В окремих дослідженнях можна було знайти хіба що згадки про названу монографію Д. Я. Самоквасова. З 90-х рр. XX ст. почався новий, більш плідний період історіографії теми. З'явилися десятки публікацій російських та українських дослідників, присвячених життю та творчості цих двох науковців. У працях, присвячених Ф. І. Леонтовичу, не вдалося виявити нічого про цю полеміку з Д. Я. Самоквасовим щодо його монографії про давньоруські міста (Михальченко, С. І., 1996; Музичко, О. Є., 2003а; Музичко, О. Є., 2003б). Тільки в бібліографічному покажчику про Ф. І. Леонтовича, складеному О. Є. Музичко, у списку праць науковця названо його рецензії на книгу Д. Я. Самоквасова (Ф. І. Леонтович (1833–1910): бібліографічний покажчик, 2005, с. 71). Це певною мірою й зрозуміло. У науковій творчості Ф. І. Леонтовича його критика названої монографії і пов'язана з цим полеміка є одним із багатьох епізодів, до того ж не першорядних для цього вченого. У дослідженнях (монографії, статті, рецензії та ін.) про Д. Я. Самоквасова майже завжди згадується про його магістерську дисертацію, захищену в Університеті Святого Володимира і видану окремою книжкою «Древние города России» у 1873 р. (Бердинских, В. А., 2001; Брайчевська, О. А., 1996; Лаптева, Т. А., Эскин, Ю. М., 2000; Лебедев, В. Б., 2003; Хорхордина, Т. И., 2000; Щавелев, С. П., 1993а; Щавелев, С. П., 1993б; Щавельов, С. П., 1991; Щавельов, С. П., 1994). У монографічних дослідженнях С. П. Щавельова і О. М. Голотвіна говориться й про полеміку науковця з Ф. І. Леонтовичем з цього питання, але усе це подається коротко, узагальнено і переважно поверхово (Голотвін, А. Н., 2014, с. 153; Щавелев, С. П., 1998, с. 49). Тому більш ґрунтового розкриття дана тема в науковій літературі ще не отримала.

Джерела. Оскільки дана стаття за обраною темою є історіографічною, то її джерелами у першу чергу є праці Д. Я. Самоквасова і Ф. І. Леонтовича (Леонтович, Ф., 1875; Леонтович, Ф., 1877; Самоквасов, Д., 1877а; Самоквасов, Д., 1877б; Самоквасов, Д., 1908), в яких відображена критика та наукова полеміка між двома дослідниками щодо монографії першого з них.

Виклад основного матеріалу. Монографія Д. Я. Самоквасова викликала певний резонанс і зацікавленість у наукових колах, свідченням чого стала поява низки рецензій на неї, серед яких особливо слід виділити рецензію

Ф. І. Леонтовича, видану 1875 р. у другому томі «Сборника государственных знаний» (Леонтович, Ф., 1875). У цей час Федір Іванович Леонтович уже знаний і авторитетний науковець, ординарний професор (з 1868 р.) Новоросійського університету (м. Одеса), а з 1869 р. упродовж восьми років ректор цього вишу. Ця рецензія є не зовсім звичною, оскільки публікації подібного роду у цьому збірнику, як правило, за обсягом становили 5–10 сторінок. Робота ж науковця налічувала 56 сторінок. Навіть редакція збірника в окремій примітці зазначила незвичність цієї публікації, вказавши, що за жанром це не тільки рецензія (Леонтович, Ф., 1875, с. 35). І це дійсно так, бо Ф. І. Леонтович виклав не тільки критичні зауваження по книзі Д. Я. Самоквасова, але й подав власне бачення цієї проблеми, зробивши усе це досить ґрунтовно.

Починаючи критику означеної праці, рецензент центральним пунктом твору свого опонента визначив його незгоду з пануючим у тодішній історико-юридичній літературі вченням, за яким історія розвитку поселень в Росії складалася з трьох періодів, послідовно представлених хуторами, селищами й містами. Науковець цей процес уявляв собі у зворотному порядку. Він був переконаний, що суспільне життя руських слов'ян почалося з міст, а не з хуторів, і вже з міст через декілька століть населення розселилося по селах і хуторах. Метою автора монографії, за визначенням рецензента, був показ неспроможності поглядів, які усталилися в науці, на питання про розвиток поселень у Росії, і формулювання власної теорії з цього питання. Своє ж завдання Ф. І. Леонтович бачив у визначенні того, якою мірою переконливі й ґрунтовні теоретичні й фактичні дані, на яких автор буде свою теорію, наскільки ця теорія підтверджується належними фактами та, відповідно, яка її наукова вартість (Леонтович, Ф., 1875, с. 35).

Після короткої характеристики основних структурних частин книги Д. Я. Самоквасова з головними висновками автора рецензент підсумовує цей огляд тим, що основна думка, яка проходить через весь твір, полягає в тому, що місто, як укріплений пункт поселення, було єдино можливою формою суспільного побуту Давньої Русі, вихідним моментом, з якого почався історичний розвиток суспільності руських слов'ян. З цього, власне, й починається критика. Ф. І. Леонтович закидає автору, що той занадто різко відгукується про праці своїх попередників, поголовно їх засуджуючи як такі, що відзначені лише протиріччями, нестійкістю та плутаниною понять. Рецензент погоджується говорити лише про неповноту та однобічність їх поглядів, але не більше. Він вважає, що науковцю слід було повніше перелічити існуючі з да-

ної теми погляди істориків, належно їх оцінивши (Леонтович, Ф., 1875, с. 36–37).

Найменш розробленим Ф. І. Леонтович визнає вчення автора про історичний розвиток поняття про місто, до того ж таким, що відзначається плутаниною понять і визначень. Категорично, по суті, не погоджуючись з думкою свого опонента про подібність міста з різними територіальними одиницями (землею, волостю та ін.), рецензент запитує, чи мають такі визначення («місто-волость-земля-держава» та ін.) хоч якесь наукове значення, чи не затемнюють вони сутності справи. І дає однозначну відповідь: усе це тільки додає плутанини у прості наукові поняття, аж ніяк не допомагаючи поясненню самої сутності справи (Леонтович, Ф., 1875, с. 37–39).

Незгоду Ф. І. Леонтовича викликає й гіпотеза науковця про те, що в московську добу російські міста перетворилися в місце проживання представників привілейованих класів, а торговці та ремісники були витіснені на посади. На думку рецензента, ця гіпотеза рішуче не підтверджувалася фактами та показувала недостатнє знайомство автора з дійсним станом справи. На підтвердження цього Ф. І. Леонтович ґрунтовно розглядає цілу низку документів і детально подає власне розуміння цього питання. Названу ж гіпотезу Д. Я. Самоквасова критик визнає зовсім недоведеною і, відповідно, позбавленою будь-якого наукового значення, яка не підтверджується ні літописами, ні розрядними книгами чи іншими законодавчими актами московської доби (Леонтович, Ф., 1875, с. 39–47).

При цьому рецензент, по суті, представляє своє розуміння типології міських поселень Московії XV–XVI ст., які поділяє на три формації – міста менші, середні та великі (або головні, найстаріші). Першу формацію (менші міста) становили міста, які були простими укріпленнями, нежилими в мирний час і такими, що тимчасово заселялися під час війни населенням найближчої округи. Другу (вторинну) формацію представляли міста з розширеним кремлем (дитинцем) і населенням, яке частково жило в центральній укріпленій частині, частково – на посаді. До останньої (третинної) формації включалося лише небагато великих міст, які досягли повного розвитку і мали вигляд жилих міст, разом з цілим рядом приміських посадів і слобід. Застосовуючи цю типологію міст до княжого періоду Русі, Ф. І. Леонтович вказував, що для більш давнього часу все більше зменшується число міст вторинної та третинної формації і в такій же прогресії збільшується число міст первинної формації. На думку рецензента, міськими общинами з постійним населенням, що проживало у межах міських стін і на посадах, можна було в той час вважати тільки

найстаріші територіальні й політичні центри, стольні гради, до яких тягнулися окремі землі і волості. Величезна більшість інших міст, яких могло бути тисячі, були простими острогами, без постійного населення, і, відповідно, не мали значення пунктів народного поселення. За Ф. І. Леонтовичем, міста-общини з'явилися на Русі не раніше початку або навіть половини XI ст. На переконання рецензента, якщо в московський період було досить мало міст-общин, як місць постійного проживання городян, то в IX–X ст. таких міст взагалі могло не бути, а могли бути лише «городки»-осади та сторожові пункти, і тільки (Леонтович, Ф., 1875, с. 48–52).

На думку Ф. І. Леонтовича, з військово-оборонного устрою більшості давньоруських міст виробилося одне їх сутнісне розуміння, а саме, як штучної установи із завданням захищати і оберігати жителів від ворожих сил. Під час війни, коли жителі ховалися в місті, останнє ставало свого роду військовим союзом, а мешканці – воями, земською дружиною. По закінченні війни усі розходилися, окрім князя з його власною дружиною та сторожами, які могли й далі жити в місті, у дитинці. Якщо князь з дружиною йшов на війну, у полюддя та ін., тоді в місті залишалася лише сторожа. Так за літописом, як уважав рецензент, подається характер та роль більшості давньоруських міст. На переконання Ф. І. Леонтовича, іншого характеру та ролі, за незначними винятками, ці міста в даний період історії не могли й мати.

Відповідно до викладеного рецензент робить висновок, що загальний тип давньоруського міста був далеко не таким, як його уявляє собі автор. Гіпотеза ж Д. Я. Самоквасова, таким чином, залишається зовсім не доведеною і тому позбавленою будь-якого наукового значення, оскільки не підтверджується ні літописами, ні писцовими і розрядними книгами чи іншими законодавчими актами вже московської доби (Леонтович, Ф., 1875, с. 53).

Категорично висловився рецензент і про положення автора щодо історичного походження та ролі давньоруських посадів. Ці положення Ф. І. Леонтович вважав заснованими на невірному осмислених історичних свідцтвах, що могло статися лише внаслідок повного незнайомства з історичними фактами або в результаті простого їх зневажання, як таких, що не підходили та заперечували голосливо складену теорію автора. Рецензент заявляє, що наведені ним факти допоможуть Д. Я. Самоквасову переконатися наскільки його схема відзначається науковою правдивістю. Ф. І. Леонтович пропонував власне бачення цього питання. Для критика очевидно, що не посад перебував при місті-осаді (облозі), але власне місто при посаді, як його суттєва приналежність,

як його охорона – військова установа, його міська облога, яка для посаду та всього навколишнього населення ставала місцем «осадного сидіння» на випадок ворожих нападів. Рецензент був переконаний, що такий порядок походження властивий ледве не для всіх давньоруських міст. На його думку, не місто виселяло з себе посади, села і хутори, як думав Д. Я. Самоквасов, але навпаки – хутори, села і посади давали початок містам, спочатку як незаселеним «облогам», пізніше як укріпленим пунктам поселення згуртованих міських общин (Леонтович, Ф., 1875, с. 54–58).

Кращою частиною монографії рецензент вважав її першу главу, присвячену визначенню кількості міст Давньої Русі, бо автор переважно спирався строго на факти і досить переконливо доводив, що на Русі існували тисячі, а не сотні, як вважали інші історики, міст. Але зробивши це, науковець зупинився на півдорозі, оскільки сказати про тисячі міст мало, треба пояснити читачам, які саме ці міста – прості укріплення, міста-облоги або укріплені пункти народного поселення. Посилаючись на твердження Д. Я. Самоквасова про те, що в Давній Русі містами у спеціальному сенсі були лише міста як укріплені пункти народного поселення, рецензент вважає, що автор не доводить, що названі ним тисячі міст були саме такими містами, а не простими укріпленнями. На переконання Ф. І. Леонтовича, ці тисячі міст у давньоруські часи були простими «облогами» або навіть простими острожками, сторожовими пунктами. Міста ж як пункти поселення в Давній Русі були рідкісним винятком, а не загальним правилом. Закидається науковцю й схильність до перебільшень, коли в результаті невірної тлумачення джерел він говорить про велику кількість міст (вуличів, тиверців та ін.). Як і Д. Я. Самоквасов, рецензент розглядав уставні грамоти новгородського князя Святослава 1137 р. і смоленського князя Ростислава Мстиславича смоленському єпископу 1150 р. Підсумовуючи, Ф. І. Леонтович вказував, що можна стверджувати, якщо не з повною достовірністю, то, в усякому разі, з імовірністю, що місцевості, перелічені в першій Ростиславовій грамоті, як і в Святославовій, були округи (волості чи погости, не має значення), а не міста, і, відповідно, сам собою відпадає один з аргументів, які наводить автор на користь свого положення про велику кількість міст у Давній Русі (Леонтович, Ф., 1875, с. 58–63).

Показово, що Ф. І. Леонтович не став детально розглядати питання про городища, як чисто археологічне. Але, як він зауважив, визнання автором давньоруського міста як укріпленого пункту народного поселення заперечується визнаною ним же існуючою на Русі великою кількістю городищ

і є запереченням всієї теорії Д. Я. Самоквасова про давньоруські міста, оскільки їх тип, який пропонує дослідник, не підходить під описи городищ. На переконання ж самого Ф. І. Леонтовича, за свідченнями джерел давньоруські міста за весь час свого існування, за незначними винятками, були не пунктами народного поселення, а невеликими укріпленнями-островами, підтвердженням чого є городища, які збереглися. При цьому рецензент не виключає можливості існування городищ як місць релігійного культу або могильників (Леонтович, Ф., 1875, с. 63–65).

Розглядаючи першу главу книги, Ф. І. Леонтович зробив ще ряд зауважень, серед яких досить суттєве питання про територіальний розподіл міст у Давній Русі. Рецензент вважав, що автор недостатньо уваги приділив цьому питанню, особливо причинам, які його обумовлювали. За спостереженнями дослідників, руські землі з самого початку поділялися на дві частини: південну, переважно степову, і північну – лісову і болотяну. Меншу кількість міст на півночі обумовили оборонні функції лісів і болот, і навпаки – на півдні сильніше відчувалася потреба у штучних засобах оборони – у створенні міст. Тому міста в більшості зосереджувалися в південній і середній частині Русі та зменшувалися в сильній прогресії в лісових і болотяних місцевостях північної Русі.

Впливали територіальні умови, на думку Ф. І. Леонтовича, й на розвиток самих громад, тобто на суспільний побут давніх русичів. Мова тут йшла про співвідношення міста та волості. На півночі з надійною обороною її лісів та болот переважала волость, що переважно й характеризувало політичний побут общинних союзів. На півдні різниця між містом та волостью зменшується, і волость тут є далеко не переважаючою установою. Як вважав критик, на чисельність та територіальний розподіл міст у різних регіонах Русі впливали й інші причини, серед яких сама організація первинних союзів слов'ян, шляхи сполучення та ін. Звідси й висновок рецензента: населення місцевостей, забезпечених самою природою надійними засобами оборони і тому більш безпечними, не мало такої наполегливої потреби в містах, на відміну від відкритих, рівнинних місцевостей, з більш зручними й легкими шляхами сполучення. Більшість цих питань, за визначенням рецензента, залишилися поза увагою Д. Я. Самоквасова в першій главі його книги, тому й вийшла занадто одноманітна картина побуту, без будь-яких місцевих відтінків і особливостей, картина, на якій позначено лише загальний фон, з ледве помітними окресленнями предметів, позбавлених життєвої сили, таких, що

перебувають поза будь-яких умов часу та місця (Леонтович, Ф., 1875, с. 65–69).

Те саме Ф. І. Леонтович зауважує і щодо поглядів автора монографії на час первісного виникнення руських міст і взагалі на історичний розвиток народних поселень на Русі. Як заявляє рецензент: тут що не положення, то й виникає ряд сумнівів, непорозумінь та суперечливих пунктів. Почавши так розгляд другої глави книги, критик відразу закидає автору, що питання про політичне значення міст у найдавніший період руської історії, питання капітальне в науці, ним ледве зачеплене (лише 3–4 сторінки). Не погоджуючись з твердженням Д. Я. Самоквасова, за яким місто характеризувалося як центр єднання общин, з появою якого починається перехідна доба між формами родового побуту і формами побуту общино-державного, рецензент вважає, що справа тут не в установленні міст, а в заміні кочового ладу всього побуту на лад осідлий. На його думку, автор не зовсім ясно й чітко представляє собі сутність родового побуту й ті умови, які підтримували його існування протягом більш-менш тривалих періодів народного життя. Ф. І. Леонтович докладно викладав власне розуміння поставленого питання. За його схемою родовий побут характеризувався військово-кочовим станом родів і племен, які пересувалися з місця на місце, різними способами добуваючи засоби до життя (скотарство, полювання, війна та ін.). Місто цієї первинної доби – не родова община, не місце постійного поселення родів, а лише штучна військова установа, яка була тісно пов'язана з військово-дружинною організацією старих кочових родів і племен, установою, яка була для них сховищем від ворогів, складом племінної здобичі, місцем релігійного культу цілого племені чи окремих родів, могильником предків та ін. Місто як нежилый, укріплений пункт – суттєва і характерна приналежність доби панування грубої сили й хижацтва первинної, степової культури родів і племен, як бойових дружин і цілих орд. Підсумок рецензента такий: в родову добу місто не складало ні общини, ні пункту поселення, це штучна військова установа, не більше. До того ж у родову добу не могло бути багато міст в одного племені.

На наступному, общинному, ступені народної культури місто має характер не стільки центрального пункту, як це було раніше, скільки пункту прикордонного та прирічкового, це сторожові пункти, військові установи, але не общини, не місця постійних поселень. Змінюється в цей час і призначення міста, яке вже не є центром хижацтва. На перший план в общинну добу висувається оборонне значення міста, яке стає сховищем в облоговий час, але також зберігає значення військової установи,

пов'язаної з військово-дружинною організацією народу, є не жилим пунктом, але «городной осадой», укріпленням, лише тимчасово заселеним під час небезпеки ворожих нападів. На общинному ступені культури з'являється значна кількість міст. Місто в цей час не стільки об'єднувальний центр, скільки пункт зовнішнього захисту і оборони.

Старий військовий характер, засвоєний ще в первісну добу під впливом військово-дружинної організації кочових родів і племен, місто остаточно втрачає лише на вищій ступені державної культури, коли забезпечена громадська безпека. На цьому ступені розвитку з'являється місто-община, яке організується перш за все там, де разом зі зміцненням колонізації розвинулася в значних розмірах промислова культура, скопичилися багатства осідлого люду, де значно забезпечені безпека й охорона людей і майна. Так силою обставин зосереджується община і з'являється місто як пункт народного поселення, община сильна і міцна своєю внутрішньою єдністю, яка надає силу та єдність дрібним сільським поселенням, які тягнуться до неї. При цьому зберігається й військово-оборонний характер міста. Міста-общини і міста-укріплення однаково вважаються «городными осадками», однаково слугують головній меті – обороні, охороні всього населення країни від ворожих нападів. Місто-укріплення і місто-общину давні джерела не розрізняють. Більш того, юридичне розмежування цих двох понять не було властивим давньоруським містам.

Саме таким було розуміння значення міста на різних ступенях (родовому, общинному, державному) народної культури Ф. І. Леонтовичем. Д. Я. Самоквасов же невірно охарактеризував місто-пункт народного поселення, тому неправильно і однобічно пояснив історичні дані, які наводить на підтвердження своєї теорії розвитку міст та інших форм народного поселення. Рецензент критикує тлумачення автором положення Йордана про те, що містами у слов'ян служили ліси і болота, про існування міст у слов'ян до покликання Рюрика. Не погоджується Ф. І. Леонтович і з запропонованою науковцем теорією історичного розвитку народних поселень на Русі, бо остання, як він вважає, мотивується зовсім недоведеною гіпотезою первинної колонізації слов'янами земель, заселених іншими народами, шляхом завоювання. Не переконують рецензента й наведені автором дані стосовно колонізації земель Південно-Східної Московії у XVI–XVII ст. Він заявляє, що Д. Я. Самоквасов рішуче невірно стверджував, що початковий літопис мовчить про села, тому що їх не було. Наведені рецензентом дані переконують у тому, що сільська община цілком відділилася від міста, отримала самостій-

ну організацію не з XVI ст., як вважає автор, а навпаки, село, як община, вже здавна, з X–XI ст. мало ту організацію, з якою з'являється в усі наступні історичні періоди (Леонтович, Ф., 1875, с. 69–85).

Повертаючись знову до основної тези, запропонованої автором теорії про те, що в давньоруський період та за доби поліцентризму на Русі всюди панував міський побут, а сільський починає переважати лише з XVI ст., Ф. І. Леонтович стверджував протилежне: міський побут здавна, з самих початків був рішуче чужим руському народу, історичний же тип слов'янина – це переважно тип селянина-хлібороба. Критик вважає, що над цими питаннями автору слід було б добре поміркувати, перш ніж будувати теорію, засновану лише на сумнівних або невірно розтлумачених історичних свідченнях, і разом з тим ігноруючи масу достовірних фактів, які зовсім не підходили під основну схему теорії. На переконання Ф. І. Леонтовича, не було ніяких підстав відкидати затверджену в науці теорію розвитку народних поселень у Росії, яка до того ж подає цю справу простіше і правдивіше, ніж теорія, запропонована Д. Я. Самоквасовим.

На думку рецензента, до утворення широких політичних союзів (земель, князівств та ін.) первинна колонізація слов'ян проходила три різних ступені: хуторів, сіл і погостів. У розвитку общинної культури він виділяє три етапи – формації (первинну, вторинну, третинну). Остання з них характеризується повним зміцненням і завершеністю колонізації, утворенням політично-самобутніх областей і земель у вигляді окремих князівств та самоврядних одиниць, кожної з власними самостійно розвиненими формами політичного, юридичного та економічного побуту. І саме на цьому вищому ступені общинної культури з'являються перші зародки міст – укріплених пунктів поселення, згуртованих общин з поступовим з'ясуванням їх політичної ролі та значення, як політичних, адміністративних та економічних центрів областей і князівств. Суттєві ознаки цієї третинної формації общинного побуту виразно стали визначатися з X і особливо XI ст. З XI ст. з'являються міста-общини (спершу Новгород та Київ), які були важливими від їх політичної ролі, але в кількісному відношенні рішуче губилися в масі сільських поселень, які здавна складали, як і зараз, характерну рису суспільного побуту східних слов'ян (Леонтович, Ф., 1875, с. 85–89). Саме такою в загальних рисах була критика Ф. І. Леонтовичем основних положень концептуальної схеми Д. Я. Самоквасова, викладеної в його книзі «Древние города России», та власне бачення рецензентом цих питань.

Відповідь на цю критику Д. Я. Самоквасовим була опублікована в наступному третьому томі

«Сборника государственных знаний» обсягом п'ять сторінок (Самоквасов, Д., 1877а). Заперечення Ф. І. Леонтовича своєму опоненту обсягом сім сторінок були вміщені тут же. У вступній примітці редакція збірника визнала необхідним пояснити, що просила автора книги скоротити його текст через обмежений обсяг видання та значне накопичення матеріалу для нього. Викласти свої погляди з теми дискусії йому пропонувалося в одному з наступних томів збірника в окремій статті. Одночасно редакція зазначила, що вважає своїм обов'язком надрукувати й заперечення свого співробітника Ф. І. Леонтовича (Самоквасов, Д., 1877а, с. 24).

Свою відповідь рецензенту Д. Я. Самоквасов почав з того, що обсяг рецензій, прийнятий в даному збірнику, не дозволяє йому зробити повний розгляд статті свого опонента, але для її загальної характеристики достатньо розібрати декілька сторінок. Науковець відразу ж заперечив своєму критику, що начебто в першій главі він говорить про походження міст, хоча цього там немає, у першій главі викладаються пануючі в літературі погляди із загальних питань історії руського міста. У другій главі метою було доведення, що предметом історії давньоруського міста повинні бути міста у значенні укріплених пунктів народного поселення. Міст же як адміністративних та промислових центрів у Давній Русі не існувало. Головною причиною існуючих у літературі непорозумінь з цього предмета було свавілля у розумінні значення давньоруського міста різними авторами (Самоквасов, Д., 1877а, с. 24).

За твердженням Д. Я. Самоквасова, у викладенні доказів його теорії розвитку народних поселень в Росії один з головних доказів пропущений (порівняльна аналогія з іншими народами), а інший викривлений (порівняльна аналогія із заселенням російським народом Азіатської Росії, сходу, південного сходу та півдня Європейської Росії). Із заявою рецензента про те, що через увесь його твір проходить основна думка, що місто як укріплений пункт поселення було єдиною формою суспільного побуту Давньої Русі, вихідним моментом, з якого почався історичний суспільний розвиток руських слов'ян, Д. Я. Самоквасов не погодився. Автор заявляє, що ця теза є основною думкою не всього його твору, а тільки його теорії розвитку народних поселень у Росії, теорії, яка відіграє другорядну роль як пояснення факту існування великої кількості міст-фортець на Русі в дотатарський час. Заперечує науковець і те, що його твору належить думка про те, що місто було єдиною можливою формою суспільного побуту в Давній Русі. І в підсумку автор заявляв, що за такої неувagi до дійсного змісту твору, що

піддається критиці, Ф. І. Леонтович навряд чи міг написати ґрунтовну, корисну для науки рецензію (Самоквасов, Д., 1877а, с. 25).

Конкретніше розглядаючи зауваження рецензента до першої та другої глави своєї книги, автор рішуче не погоджується зі своїм критиком щодо його заяви про те, що він (Д. Я. Самоквасов) різко відгукувався про погляди вчених, праці яких присвячені вирішенню загальних питань історії руського міста, неповно ці погляди викладав та неналежно їх оцінював. Натомість науковець заявляв, що в його книзі зібрано усі думки, існуючі в літературі із загальних питань історії руського міста, які чимось різняться між собою, що в літературі не залишилося ні однієї оригінальної думки, не названої у книзі (Самоквасов, Д., 1877а, с. 25–26).

У другій главі Д. Я. Самоквасов зовсім не погоджувався з присудом йому того, що його вчення про історичний розвиток поняття про місто найменш розроблено, відрізняється плутаниною понять і визначень, належних до одного предмета. Автор заявляє, що, на його думку, друга глава складає кращу частину книги за багатством фактичного матеріалу, ясності викладення і важливості його змісту для науки. Недогледівши у його (Д. Я. Самоквасова) вченні найбільш суттєві, основні думки, суворий критик не зрозумів його. До того ж, зазначав автор, масу визначень давньоруського міста дає не він, як твердить рецензент, а джерела, і належать вони не одному предмету, а багатьом, які в давнину називалися словом «місто». Звертається увага й на те, що серед багатьох наведених визначень поняття «місто» врешті-решт виділяється те, за яким місто повинно було бути предметом спеціального визначення, і це вже його (автора) визначення давньоруського міста. Його опонент щодо цього нічого не говорить (Самоквасов, Д., 1877а, с. 26–27).

На співставленні значення слова «місто» з відповідними йому словами інших народів (слов'янський град, грецький polis, латинський civitas, германський Stadt) Д. Я. Самоквасов зупиняється докладніше. На думку автора, однакова історія цих понять – факт безперечний і надзвичайно важливий для науки. Сам же рецензент, замислившись над цим фактом і спробувавши б пояснити собі його походження, а не ухиляючись від цього під приводом незрозумілості викладення автора, зрозумів би зміст книги, яку рецензував, її значення для науки і відмовився б від своїх суворих присудів.

Не погодився науковець і з тим, що в його книзі є гіпотеза, за якою в московський період міста були заселені виключно служилими людьми, а торговці, ремісники, селяни та інші жили на посадах, селах, хуторах. Автор заявляє, що ніде в його творі не говориться, що в означений час посади були

поселеннями сільськими, повітовими, ізольованими від міст, тому й критика цього не має об'єкта, бо критикуються не погляди автора, а гіпотеза, яка йому приписується (Самоквасов, Д., 1877а, с. 27–28).

Завершуючи на цьому розгляд рецензії, Д. Я. Самоквасов вказує, що не має можливості прослідкувати далі критику Ф. І. Леонтовича, так само безгрунтовну, як і ту, що вже розглянута. Автор зізнається, що відчув від цієї критики важке враження. Рецензент майже на кожній сторінці приписував його твору гіпотези, яких там немає, і критикував їх, замовчуючи головні докази поглядів автора і критикуючи другорядні, як єдині чи головні, цитуючи текст книги пропускав слова і фрази, змінюючи тим зміст оригіналу, таким чином намагаючись довести, що в рецензованому творі немає жодного ґрунтовно доведеного положення. На думку автора монографії, його дослідження заслуговує більш ретельного вивчення і більш серйозної і справедливої оцінки. Досліджувані питання автором вирішувалися самостійно, також і на основі вивчення первісних джерел, і він був би вкрай зобов'язаний за виявлення дійсних помилок в його роботі, які неминучі за сучасного стану тодішньої історико-політичної науки. Проведена ж Ф. І. Леонтовичем критика не вказувала на дійсні помилки у праці Д. Я. Самоквасова, тому її аргументації автор книги не може поступитися ні єдиним положенням (Самоквасов, Д., 1877а, с. 28–29).

Відповідаючи опоненту, Ф. І. Леонтович обмежився лише запереченнями на полемічні прийоми, які використовує його опонент, захищаючи наукове значення своєї книги. Рецензент назвав голосливими звинуваченнями, нічим рішуче не доведеними, заяви автора про те, що він (Ф. І. Леонтович) приписує йому гіпотези, яких немає в його творі, критикує їх, замовчуючи головні докази, так само як і звинувачення у неточному цитуванні тексту книги. В останньому рецензент звинувачував свого опонента, на підтвердження цього наводячи декілька прикладів, що свідчили про свідому чи несвідому недбалість або неточність науковця в цитуванні своєї ж книги. Щодо фактичної відмови автора від основної думки його твору, що місто було єдиною можливою формою суспільного побуту Давньої Русі, Ф. І. Леонтович, полемізуючи з ним, наводив конкретні факти на підтвердження своєї позиції.

Заперечення Д. Я. Самоквасова щодо названих ним (Ф. І. Леонтовичем) різкими відгуків автора про праці вчених, їх (праці) неповноту та неналежну оцінку, теж викликає незгоду рецензента. До того ж критик ставив під сумнів заяву науковця про самостійність його дослідження, по суті, ведучи мову про новизну його наукових результатів.

Ф. І. Леонтович заявляв, що ще М. І. Костомаров вважав, що слов'яни на Русі спочатку жили в містах, а потім розселилися по селах.

Непохитний рецензент і щодо питання про історичний розвиток поняття про місто, повторюючи, що читача тут дійсно вражає плутанина понять і визначень. Погоджуючись у принципі щодо значення слова «місто» мовами слов'ян, греків, римлян, германців, Ф. І. Леонтович однак додавав, що вся біда в тому, що викладений погляд рішуче не пов'язується з теорією Д. Я. Самоквасова про те, що у слов'ян спочатку все населення проживало виключно в містах, зовсім не знало сіл і тому у слов'ян перш за все з'явилося поняття про місто як укріплений пункт поселення. Питання, на думку рецензента, зводиться до того, що автор безумовно вірить у науковість та непогрішність засвоєного ним методу користування джерелами. Замість того щоб дивитися на літописи як на зведення законів і з юридично-казуїстичної позиції розтлумачувати на користь даної думки кожне положення, рядок, слово, кому, замість того щоб зводити в одне місце літописні згадки про міста, без будь-якої строго наукової критики групувати їх по рангах, керуючись лише зовнішніми ознаками понять, і надавати слову «місто» чимало дозвільних значень, заявляє критик, чи не корисніше було б Д. Я. Самоквасову застосувати у своїй книзі, при дослідженні питання про значення давньоруського міста, метод порівняльного вивчення історичних явищ у різних народів. Тоді б, переконаний Ф. І. Леонтович, у книзі менше зустрічалося б поспішних та дозвільних висновків, заперечуваних масою історичних даних, зібраних в його (рецензента) статті (Леонтович, Ф., 1877, с. 29–36).

У цьому самому 1877 році Д. Я. Самоквасов зміг дати й більш ґрунтовну відповідь своєму опоненту, опублікувавши її на 52 сторінках у «Журнале Министерства народного просвещения» (Самоквасов, Д., 1877b). У своїй відповіді автор монографії «Древние города России» ретельно перелічив усі зауваження рецензента і докладно розібрав кожне з них. За незначним винятком науковець із зауваженнями не погодився. Він у цілому повторив, тільки більш розгорнуто, основні положення, викладені ним у третьому томі «Сборника государственных знаний». Метою статті автор визнав доведення того, що критика Ф. І. Леонтовича, по-перше – відзначається неухильністю до справжнього змісту його наукової праці, по-друге – страждає відсутністю наукової, фактичної аргументації, по-третє – занадто недостатня для заперечення положень книги та міцності їх підвалин (Самоквасов, Д., 1877b, с. 255). Д. Я. Самоквасов закинув своєму опоненту, що за повної неухильності до його твору

той не зміг написати ґрунтовної, корисної для науки критики. Нападки рецензента, з одного боку – несправедливі, а з іншого – не мають об'єкта, спрямовані не проти поглядів автора, а проти гіпотез, які рецензент сам йому приписав (Самоквасов, Д., 1877b, 256). Наприкінці статті, давши відповідь на всі зауваження опонента, автор монографії знову повторив свій закид йому, що той майже на кожній сторінці своєї критики приписує його дослідженню гіпотези, яких у ньому немає, і критикує їх як наявні, замовчуючи головні докази поглядів автора і критикуючи другорядні як єдині або головні. Цитуючи текст монографії, рецензент пропускав слова і вирази, змінюючи тим самим зміст оригіналу. Д. Я. Самоквасов категорично заявляв, що це не наукова критика, а його дослідження заслуговує більш ретельного вивчення і більш серйозної, більш справедливої оцінки (Самоквасов, Д., 1877b, с. 305–306).

Власне, на цьому й закінчилася ця своєрідна полемічна «дуель» двох науковців, але її фактичним продовженням стала поява виданої 1908 р. монографії Д. Я. Самоквасова «Северянская земля и Северяне по городищам и могильникам», в якій він, окрім іншого, виклав і основні положення своєї дисертації «Древние города России». При цьому науковець, по суті, продовжив полеміку 1875–1877 рр., заявивши, що «оскільки міський союз, який проживав в укріпленому громадському поселенні, був необхідною формою життя давніх осідлих народів, то інших форм громадських поселень, іменованих селами, «деревнями» і хуторами, в давнину не могло існувати і не існувало. Цей висновок, отриманий мною шляхом вивчення історичних і археологічних фактів, які характеризують побут давніх осідлих народів, був виражений і аргументований в дисертації під заголовком «Древние города России», виданої в 1873 р.» (Самоквасов, Д., 1908, с. 46).

У своїх висновках автор категоричний: «Нині пануюча в науці теорія історії руських громадських поселень, яка приймає три ступені, в порядку хутір або окремих дворів, село і місто, заснована на природності, що здається, такого порядку, не виправдовується історичними фактами, за якими суспільне життя руських слов'ян почалося містом, а не хутором; з міст уже, через багато років їх існування, руське народонаселення стало займати відкриті місцевості і створило села і хутори» (Самоквасов, Д., 1908, с. 47). Дослідник вказував, що представникам старих учень (Ф. І. Леонтовичу і В. І. Сергєєвичу) його висновки видалися неймовірними, але його підтримав В. Б. Антонович. Через майже третину століття науковець категорично стверджував: «ґрунтовно заперечити висновки сказаної моєї

дисертації неможливо: вони засновані на беззаперечному фактичному матеріалі. Послідовники старих учень, звісно, не могли уявити собі можливість первісного заселення центральних областей Росії слов'янським народом посередництвом міст, тому що найближче ознайомлення з фактичним матеріалом з цього питання перебувало поза предметом їх спеціальності» (Самоквасов, Д., 1908, с. 48). При цьому Д. Я. Самоквасов посилався на авторитет М. Ф. Владимирського-Буданова, який на питання: «Чи були міста-общини на початку руської історії (IX і X ст.)» відповідав: «Суперечка про це між Д. Я. Самоквасовим і Ф. І. Леонтовичем приводить до затверджувальної відповіді» (Самоквасов, Д., 1908, с. 48). Наукову теорію (погляди М. М. Карамзіна, М. І. Костомарова, Ф. І. Леонтовича, В. Й. Ключевського), за якою хутори (або окремі двори) та села передували у східних слов'ян містам, дослідник називав бездоказовою, причину цього пояснюючи тим, що «послідовники цього вчення не вказують народів осідлого стану, які дійсно підлягають історичному спостереженню на ступені політичної розрізненості родин у відокремлених хижках – дворах – хуторах» (Самоквасов, Д., 1908, с. 58). Історія ж поселень осідлих народів свідчить, заявляв науковець, що вона починалася групою скучених хат, обведених спільним для них укріпленням, тобто містом у давньому значенні цього слова, – общиною, а не хутором і родиною (Самоквасов, Д., 1908, с. 58).

Висновки. Розглянута у статті наукова полеміка між Ф. І. Леонтовичем і Д. Я. Самоквасовим з приводу монографії останнього «Древние города России» беззаперечно є цінним і дуже цікавим фактом історіографії давньоруського міста XIX – початку XX ст. Вона доповнює як цю історіографію, так і наукову творчість цих двох дослідників, дозволяючи більш цілісно і повно представити їх життя та діяльність.

Самі ж погляди обох дослідників на природу та процеси становлення й розвитку давньоруських міст неоднозначні для сучасного наукового оцінювання. Справа в тому, що й сьогодні означена тема в багатьох аспектах залишається дискусійною. У давньоруський період градом називався будь-який укріплений пункт незалежно від його функціонального призначення. Самі ж міста на той час, як окрема категорія поселень, не мали чітко оформленого юридичного статусу. Звідси й розбіжності в поглядах науковців щодо «справжніх» міст та ін. Дуже складним є питання про початки міського життя у східних слов'ян. З якого часу вони простежуються – в умовах панування родоплемінних відносин, у класовому суспільстві чи в переходному між ними періоді. Думок тут достатньо.

Тому й маємо дефініції: «ембріон» міста, його зародок, «протомісто» та інші. Науковці практично однотайно шукають витоки міського життя на Русі в слов'янських градах VI–VIII ст., відповідно у міжплемінних, племінних центрах і родових селищах. Але чи всі ці укріплені пункти були в той час поселенськими. Частина їх могла бути рефугіумами чи святилищами. У IX–X ст. до них додається ще одна категорія так званих «торгових» міст, а пізніше феодальні садиби-замки, прикордонні фортеці та ін. Тому, якщо вести мову про найдавніші міста на Русі, то постає питання: а з якого часу вони стають такими? Існує як мінімум дві відповіді на нього: укріплені пункти за умов їх безперервного розвитку з самого початку слід вважати містами, або шукати межу, коли відбувається якісне перетворення «не міста» в «місто». Але останнє часто є практично невловимим, своєрідним маревом, яке не одне століття манить за собою науковців.

Тому всі ці питання й на сьогодні залишаються в більшості відкритими. Відповідно до цього, як можна оцінити погляди майже півтора столітньої давнини Д. Я. Самоквасова і Ф. І. Леонтовича на давньоруське місто. Книга Д. Я. Самоквасова стала першим у російській і українській історіографії того часу монографічним дослідженням, спеціально присвяченим містам Давньої Русі. Першими спеціальними працями по цій темі були статті І. Д. Беляєва і К. О. Неволіна, але чимало науковців першої – третьої чверті XIX ст. прямо або частіше опосередковано торкалися міської тематики давньоруського періоду. Своєрідними подразниками по цій темі на початку XIX ст. для наукової спільноти стали А. Л. Шльоцер з його тезою про визнання, за незначними винятками, укріплених поселень Давньої Русі «огороженими селами», та З. Доленга-Ходаковський, який слов'янські городища вважав святилищами, язичницькими капищами. Відповідно науковці переважно й розподілилися на прибічників чи опонентів означених тез. Присвячені цьому дискусії й суперечки тривали десятиліття. Праця Д. Я. Самоквасова стала їх продовженням, але не простим. Важливим є сам факт появи першого монографічного дослідження з історії міст Давньої Русі. Це дозволяє вести мову про назрілу на той час потребу в ґрунтовнішому осмисленні й узагальненні всього наукового доробку по даній темі. І цю місію взяв на себе Д. Я. Самоквасов, і не фрагментарно, побічно, поверхово, як це робили більшість дослідників, які торкалися цієї теми, а системно, на концептуальному рівні. У цьому заслуга науковця. Він був першим, а таким завжди непросто. До того ж розроблена ним історична схема становлення та розвитку міських поселень Давньої Русі переважно є умоглядною, що, власне,

є характерним для подібних концептуальних розробок істориків тієї доби. Д. Я. Самоквасов у цьому не став винятком, але його заслугою стало широке залучення особисто ним напрацьованого археологічного матеріалу до історичного дослідження. У цьому своєрідна «інноваційність» книги науковця. Це зазначив і М. С. Грушевський, який писав про Д. Я. Самоквасова: «Ім'я йому зробили його археологічні розвіди... він в 1873 р. видав невеличку книжку (магістерську дисертацію): «Древние города России», де для розвітлення еволюції староруського города притягав археологічний матеріал... Теорія, розвинена ним при тім, мала різні слабкі сторони, але сама ідея – використати новий, археологічний матеріал для історичних студій, тоді, при перших кроках археологічних зайнять, обіцявала незвичайно багато і була багата стрічена з великим почутем» (Грушевський, М. С., 1911, с. 171).

Але чимало положень запропонованої Д. Я. Самоквасовим концептуальної схеми не мали достатнього наукового обґрунтування, тому й очікувано стали об'єктами критики. Найбільш суворим представником якої, як вже зазначалося, став Ф. І. Леонтович. Дослідник життя і творчості науковця О. Є. Музичко, висвітлюючи перебіг полеміки останнього з О. Андрієвським, вказував, що відповідь на поради свого опонента Ф. І. Леонтович дав у властивому йому різкому тоні. Окрім того, цей самий дослідник показує, що наявні джерела, зокрема, деякі мемуарні свідчення, змальовують Ф. І. Леонтовича як принципову, жорстку, часом запальну людину, що навряд чи дозволяло останньому бути уособленням холодної неупередженості (Ф. І. Леонтович (1833–1910): бібліографічний покажчик, 2005, с. 26, 30). Усі ці свідчення достатньо мірою дещо пояснюють у стилі та методах наукової критики цього вченого. Проте самі погляди Ф. І. Леонтовича на процеси урбанізаційного розвитку ранньодержавного періоду східного слов'янства є ще в більш абсолютній формі умоглядними та не краще науково обґрунтованими за ті положення схеми Д. Я. Самоквасова, які зазнали серйозної критики. Обидва дослідники були переконані в правильності своїх позицій і не збиралися поступатися. Гостроти полеміці додавали й особисті риси характеру цих діячів, серед яких не останніми були амбіційність і запальність.

До заслуг Д. Я. Самоквасова слід віднести те, що він фактично завершив тривалу десятиліттями дискусію, спровоковану З. Доленгою-Ходаковським, переконливо довівши поселенський характер абсолютної більшості східнослов'янських городищ. Але вважаючи ці укріплені поселення містами давньоруської доби, до того ж у великій кілько-

сті, науковець справедливо викликав нарікання Ф. І. Леонтовича в тому, що автор не визначає функціональної природи цих поселень. Та й одне ключове положення схеми Д. Я. Самоквасова про те, що суспільне життя східних слов'ян починалося з міст, які були чи не єдиним типом поселення упродовж тривалого часу, ледве не до часів Московії XV–XVI ст., не могло не стати подразливим для його опонентів. Тому в отриманій критиці Д. Я. Самоквасов сам багато в чому винен. Він розробив власну, оригінальну схему розвитку міського життя на Русі, але при цьому став її своєрідним заручником і перто відстоював до кінця

життя. Тому постановка питання: хто з двох науковців має рацію в означеній полеміці? Її більше риторичною. У Д. Я. Самоквасова є досягнення й помилки в розробці даної теми, так само у критиці Ф. І. Леонтовича є сильні й слабкі моменти. Проте, враховуючи стан наукової розробки міської тематики Давньої Русі на 60-ті – початок 70-х рр. XIX ст., обидва дослідника достатньо повно використали можливості у вивченні теми, які були в їх розпорядженні на той час. Сама ж монографія Д. Я. Самоквасова, незважаючи на її недоліки, є важливою подією в історіографії давньоруського міста, до того ж свого роду переломною, рубіжною.

Бібліографічні посилання

Бердинских, В. А., 2001. Щавелев С. П. Историк Русской земли (жизнь и труды Д. Я. Самоквасова). Курск: Изд-во Курского мед. ун-та, 1998. 282 с. (Рец.). *Вопросы истории*. Москва, № 8, с. 159–160.

Брайчевська, О. А., 1996. Самоквасов Дмитро Якович. *Українська біографістика: зб. наук. праць*. Київ, вип. 1, с. 96–99.

Голотвин, А. Н., 2014. Д. Я. Самоквасов и изучение славяно-русских древностей. Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга».

Грушевський, М. С., 1911. Ф. Леонтович – В. Ключевський – Д. Самоквасов. *Записки НТШ*. Львів, т. 105, кн. 5, с. 168–174.

Лаптева, Т. А., Эскин, Ю. М., 2000. Книга о выдающемся археологе и архивисте. Рец. На кн.: Щавелев С. П. Историк Русской земли: Жизнь и труды Д. Я. Самоквасова. Курск: Изд-во Курского мед. ун-та, 1998 281 с. *Отечественная история*. Москва, № 6, с. 186–187.

Лебедев, В. Б., 2003. Архив Самоквасова не сохранился. *Вопросы истории*. Москва, № 3, с. 174–175.

Леонтович, Ф., 1877. Возражение г. Самоквасову. *Сборник государственных знаний*. СПб., т. III., с. 29–36. Доступно: http://starietknigi.info/Knigi/B/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyh_znaniy_03_1877.pdf (Дата звернення 23.03.2021).

Леонтович, Ф., 1875. Древние города России. Историко-юридическое исследование Д. Я. Самоквасова. СПб. 1873. *Сборник государственных знаний*. СПб., т. II., с. 35–91. Доступно: http://starietknigi.info/Knigi/B/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyh_znaniy_02_1875.pdf (Дата звернення 23.03.2021).

Михальченко, С. И., 1996. Методология творчества Ф. И. Леонтовича. Історія. Частина I: *Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців, 26–29 серпня 1996 р.* Харків: Око, с. 175–177.

Музичко, О. Є., 2003а. Висвітлення творчості Ф. І. Леонтовича в історіографії. *Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки*. Херсон, вип. 10, с. 31–36.

Музичко, О. Є., 2003б. Внесок Ф. І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки. *Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*. Одеса, вип. 14, с. 248–261.

Самоквасов, Д. Я., 1873. Древние города России. Историко-юридическое исследование. СПб.: Типография К. Замысловского, Доступно: http://starietknigi.info/Knigi/S/Samokvasov_D_Ya_Drevnie_goroda_Rossii_1873.pdf (Дата звернення 23.03.2021).

Самоквасов, Д., 1877а. Древние города России. (Сборн. Гос. Зн. II том; рецензия Ф. И. Леонтовича на книгу Д. Я. Самоквасова «Древние города России»). *Сборник государственных знаний*. СПб., т. III., с. 24–29. Доступно: http://starietknigi.info/Knigi/B/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyh_znaniy_03_1877.pdf (Дата звернення 23.03.2021).

Самоквасов, Д., 1877б. О древних городах России (Ответ Ф. И. Леонтовичу по поводу статьи его в т. II «Сб. Гос. Зн.»). *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., часть СХС, от. II, с. 254–306. Доступно: <https://runivers.ru/upload/iblock/b3b/190.pdf> (Дата звернення 21.03.2021).

Самоквасов, Д., 1908. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. Москва: Синодальная типография, Доступно: http://starietknigi.info/Knigi/S/Samokvasov_D_JA_Severjanskaja_zemlja_i_Severjane_po_gorodishcham_i_mogilam_1908.pdf (Дата звернення 20.03.2021).

Ф. І. Леонтович (1833–1910): бібліографічний покажчик, 2005. Одеса.

Хорхордина, Т. И., 2000. Д. Я. Самоквасов: консерватор-реформатор. Отечественные архивы. Москва, № 2, с. 26–41.

Щавелев, С. П., 1993а. Д. Я. Самоквасов – историк, археолог, архивист (1843–1911). *Вопросы истории*. Москва, № 3, с. 177–183.

Щавелев, С. П., 1998. Историк Русской земли: Жизнь и труды Д. Я. Самоквасова. Курск: Изд-во Курского медицинского ун-та.

Щавелев, С. П., 1993б. Эпизоды истории русской археологии: (к 190-летию со дня рождения Д. Я. Самоквасова). *Российская археология*. Москва, № 1, с. 221–235.

Щавельов, С. П., 1991. Д. Я. Самоквасов: Заповіт археолога. *Археологія*. Київ, № 1, с. 98–108.

Щавельов, С. П., 1994. Українська археологія в листуванні Д. Я. Самоквасова. *Археологія*. Київ, № 1, с. 115–131.

References

- Berdinskih, V. A., 2001. Shchhavelev, S. P. Istorik Russkoj zemli (zhizn' i trudy D. Ya. Samokvasova). Kursk: Izd-vo Kurskogo med. un-ta, 1998. 282 s. (Rec.) [Shchhavelev S. P. The Historian of Russian earth (life and D. Y. Samokvasov's works). Kursk: Publishing house Kursk medical un-ty, 1998. 282 p. (Review)]. *Voprosy istorii* [History questions]. Moskva, No 8, pp. 159–160 (in Russian).
- Brajchevs'ka, O. A., 1996. Samokvasov Dmy'tro Yakovy'ch [Samokvasov Dmitry Yakovlevich]. *Ukrayins'ka biografisty'ka: zb. nauk. pracz'* [Ukrainian biographistics. The collection of proceedings]. Kyiv, issue 1, pp. 96–99 (in Ukrainian).
- Golotvin, A. N., 2014. D. Ya. Samokvasov i izuchenie slavyano-russkikh drevnostej [D. Y. Samokvasov and studying of Slavic-and-Russian antiquities]. Voronezh: Publishing-polygraphic centre «Scientific book» (in Russian).
- Grushevs'ky'j, M. S., 1911. F. Leontovy'ch – V. Klyuchevs'ky'j – D. Samokvasov [F. Leontovich – V. Ključevsky – D. Samokvasov]. *Zapy'sky' NTSh* [Notes of Scientific organisation of a name of Shevchenko]. Lviv, vol. 105, book 5, pp. 168–174 (in Ukrainian).
- Lapteva, T. A., Eskin, Yu. M., 2000. Kniga o vydavushchemsya arheologe i arhiviste (Shchhavelev S. P. Istorik Russkoj zemli: Zhizn' i trudy D. Ya. Samokvasova. Kursk: Izd-vo Kurskogo med. un-ta, 1998. – 281 s. (Rec.) [The book about the outstanding archeologist and the archivist. (Shchhavelev S. P. The Historian of Russian earth: Life and D. Y. Samokvasov's works. Kursk: Publishing house Kursk medical un-ty, 1998. 281 p. (Review)]. *Otechestvennaya istoriya* [National history]. Moskva, No 6, pp. 186–187 (in Russian).
- Lebedev, V. B., 2003. Arhiv Samokvasova ne sohranilsya [Samokvasov's archive has not remained]. *Voprosy istorii* [History questions]. Moskva, No 3, pp. 174–175 (in Russian).
- Leontovich, F., 1877. Vozrazhenie g. Samokvasovu [Objection Samokvasovu]. *Sbornik gosudarstvennyh znaniy* [The collection of the state knowledge]. SPb., vol. III, pp. 29–36. Available at: http://starietknigi.info/Knigi/B/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyh_znaniy_03_1877.pdf [Accessed: 23.03.2021] (in Russian).
- Leontovich, F., 1875. Drevnie goroda Rossii. Istoriko-yuridicheskoe issledovanie D. Ya. Samokvasova. SPb. 1873 [Ancient cities of Russia. D. Y. Samokvasov's Istoriko-legal research. SPb. 1873]. *Sbornik gosudarstvennyh znaniy* [The collection of the state knowledge]. SPb., vol. II., pp. 35–91. Available at: http://starietknigi.info/Knigi/B/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyh_znaniy_02_1875.pdf [Accessed: 23.03.2021] (in Russian).
- Mihal'chenko, S. I., 1996. Metodologiya tvorчества F. I. Leontovicha [Methodology of creativity of F. I. Leontovich]. *Istoriya. Chastina I: Tezi ta povidomlennya III Mizhnarodnogo kongresu ukraïnistiv, 26–29 serpnja 1996 r.* [History. A part 1. Theses and messages of the Third International congress Ukrainians, 26–29 August 1996]. Kharkiv: Oko, pp. 175–177 (in Russian).
- Muzy'chko, O. Ye., 2003a. Vy'svitlennya tvorchosti F. I. Leontovy'cha v istoriografii [Studying of creativity of F. I. Leontovich in a historiography]. *Pivdenny'j arxiv: zb. nauk. pracz'. Istori'chni nauky'* [Southern archive: The collection of proceedings. Historical sciences]. Kherson, issue 10, pp. 31–36 (in Ukrainian).
- Muzy'chko, O. Ye., 2003b. Vnesok F. I. Leontovy'cha u rozrobku teorety'chny'x problem istor'chnoy nauky' [F. I. Leontovich's contribution to working out of theoretical problems of a historical science]. *Zapy'sky' istor'chnogo fakul'tetu ONU im. I. I. Mechny'kova* [Notes of historical faculty ONU of a name of I. I. Mechnikov]. Odesa, issue 14, pp. 248–261 (in Ukrainian).
- Samokvasov, D. Ya., 1873. Drevnie goroda Rossii. Istoriko-yuridicheskoe issledovanie [Ancient cities of Russia. Istoriko-legal research]. SPb.: K. Zamyslovsky's printing house. Available at: http://starietknigi.info/Knigi/S/Samokvasov_D_Ya_Drevnie_goroda_Rossii_1873.pdf [Accessed: 23.03.2021] (in Russian).
- Samokvasov, D., 1877a. Drevnie goroda Rossii. (Sborn. Gos. Zn. II tom; recenziya F. I. Leontovicha na knigu D. YA. Samokvasova «Drevnie goroda Rossii») [Ancient cities of Russia. (The collection of the state knowledge. II volume; F. I. Leontovich's review of D. Y. Samokvasov's book «Ancient cities of Russia»)]. *Sbornik gosudarstvennyh znaniy* [The collection of the state knowledge]. SPb., vol. III., pp. 24–29. Available at: http://starietknigi.info/Knigi/B/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyh_znaniy_03_1877.pdf [Accessed: 23.03.2021] (in Russian).
- Samokvasov D., 1877b. O drevnih gorodah Rossii (Otv. F. I. Leontovichu po povodu stat'i ego v t. II «Sb. Gos. Zn.») [About ancient cities of Russia (Answer to F. I. Leontovich concerning its article in v. II «The collection of the state knowledge»)]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* [Magazine of the Ministry of national education]. SPb, issue CXC, part II, pp. 254–306, Available at: <https://runivers.ru/upload/iblock/b3b/190.pdf> [Accessed: 21.03.2021] (in Russian).
- Samokvasov, D., 1908. Severyanskaya zemlya i Severyane po gorodishcham i mogilam [The Severjansky earth and Severjans on sites of ancient settlement and tombs]. M.: Synod printing house. Available at: http://starietknigi.info/Knigi/S/Samokvasov_D_JA_Severjanskaja_zemlja_i_Severjane_po_gorodishcham_i_mogilam_1908.pdf [Accessed: 20.03.2021] (in Russian).
- F. I. Leontovy'ch (1833–1910): bibliografichny'j pokazhchyk [F. I. Leontovich (1833–1910): the bibliographic index], 2005. Odesa (in Ukrainian).
- Horhordina, T. I., 2000. D. Ya. Samokvasov: konservator-reformator [D. Y. Samokvasov: the conservative-reformer]. *Otechestvennye arhivy* [Domestic archives], Moskva, No 2, pp. 26–41 (in Russian).
- Shchhavelev, S. P., 1993a. D. Ya. Samokvasov – istorik, arheolog, arhivist (1843–1911) [D. Y. Samokvasov – the historian, the archeologist, the archivist (1843–1911)]. *Voprosy istorii* [History questions], Moskva, No 3, pp. 177–183 (in Russian).
- Shchhavelev, S. P., 1998. Istorik Russkoj zemli: Zhizn' i trudy D. Ya. Samokvasova [The historian of Russian earth: Life and D. Y. Samokvasov's works]. Kursk: Publishing house Kursk medical un-ty (in Russian).

Shchhavelev, S. P., 1993b. Epizody istorii russkoj arheologii: (k 190-letiyu so dnya rozhdeniya D. Ya. Samokvasova) [Episodes of history of Russian archeology: (to the 190 anniversary from the date of D. Y. Samokvasov's birth)]. *Rossiyskaya arheologiya* [Russian archeology], Moskva, No 1, pp. 221–235 (in Russian).

Shhavel'ov, S. P., 1991. D. Ya. Samokvasov: Zapovit arxeologa [D. Y. Samokvasov: the Will of the archeologist].

Arxeologiya [Archeology]. Kyiv, No 1, pp. 98–108 (in Ukrainian).

Shhavel'ov, S. P., 1994. Ukrayins'ka arxeologiya v ly'stuvanni D. Ya. Samokvasova [The Ukrainian archeology in D. Y. Samokvasov's correspondence]. *Arxeologiya* [Archeology]. Kyiv, No 1, pp. 115–131 (in Ukrainian).